

'EVROPEIZACIJA' BALKANSKIH MEST KOT VZROK ZA NJIHOVO 'BALKANIZACIJO'¹

Prispevek je zastavljen kot vodeno potovanje skozi nekaj mest tako imenovane Divje Evrope (De Windt 1907; Sloane 1914). Naša pot se začneja kakšnih tristo let nazaj v glavnem mestu Madžarske, nato vodi skozi nemirni čas in prostor Romunije, Bolgarije, Grčije, Albanije, Srbije, Črne Gore in Makedonije ter se konča v Bosni in Hercegovini. Naši vodiči na potovanju bodo v glavnem zahodni Evropejci, ki so popotovali po Balkanskem polotoku v času med 17. stoletjem in današnjim dnem, nekateri med njimi dobri poznavalci Balkana in z bogatimi osebnimi izkušnjami.

Stoletja otomanske okupacije so zaznamovala ne le zgodovino Balkanskega polotoka, temveč tudi njegove prebivalce in njihovo kulturo; ta zaznamovanost je bila verjetno najbolj očitna na podobi balkanskih mest. "Pod turško oblastjo", je zapisal Edwin Pears, "je Konstantinopolis postal najbolj retrogradna prestolnica v Evropi. Pod takšno oblastjo so bile Atene, Bukarešta, Beograd in Sofija pred osemdesetimi leti gole zbirke blatnih barak, naseljenih s potrtimi in obubožanimi ljudmi. Potem ko so se njihovi prebivalci znebili turškega zatiranja, so te vasi hitro prerastle v mesta, ki so privzela pridobitve civilizacije in vsa dobro napredujejo. Prvi dve, ki uživata svobodo daljši čas od drugih, sta zdaj lepo grajeni mesti z dobro upravo in z bistrimi, inteligentnimi in naprednimi prebivalci, Sofija pa se jima bo kmalu približala. Podati se iz katerega od teh mest v Konstantinopolis, je kot bi se podal iz civiliziranega v barbarsko mesto" (Pears 1905: 33-34).

Vzrok za to nezadostnost, ki je bila po mnenju evropskih popotnikov glavna značilnost balkanskih mest, so v splošnem iskali v fizični in intelektualni degeneriranosti turškega vladajočega razreda, te "inertne otomanske rase, ki ne sadi niti ne seje, ne gradi niti ne popravlja" (Spencer 1851: II, 74), ter v duhovnem in intelektualnem propadanju kot dediščini islama, ki naj bi bil po njihovem mnenju "sam po sebi nespremenljiv" in zato tudi "ovira za napredek civilizacije" (Pears 1911: 318). Nič čudnega, da je srbski avtor konec 19. stoletja rotil svoje evropske bralce, da je islam "treba izkoreniniti v interesu kulture" (Gopčević 1889: 182).

Iz evropskega vidika je bila večina turških mest na Balkanu videti umazanih in neprivačnih, četudi so imela določen čar, ko so jih ugledali od daleč in so džamije, minareti in številne kupole ustvarile čudovito lepe prizore. Bogatejši Turki so

imeli navado graditi svoje vile na vzpetinah okoli mesta in jih obdati z vrtovi. Te hiše v senci in minareti, ki so kot tanki prsti kazali proti nebu, so naredile prvi vtis razsežnosti prostora in arhitekture, prijetne za oko (Russell 1794: 14; Robert 1844: 38; Gilferding 1859: 311; De Windt 1907: 63, 216; Fox 1915: 90). Tisti, ki bi obiskali Solun leta 1863 v družbi dveh britanskih popotnic, bi tako lahko videli sledeče: "Turško mesto ima svoj čar ne glede na to, kje leži, in ne glede na to, od kje ga opazujete. Zvest pastoralnim instinktom svojih prednikov si Turek vedno prizadeva absorbirati prozaičnost mesta v poezijo narave; množi koničaste stolpe, ki dajejo kolorit streham, in kjerkoli že postavi hišo, posadi drevo. Za tla resda ne skrbi, če le ima dobrega konja, tako da po razritosti njegove ulice prekašajo kamnolom, po nesnagi pa presegajo blatna tla, po katerih se valjajo svinje. Toda močna je magija zunanje lepote. Ko se po določenem času sprijazniš, da nos in noge trpijo neprijetnosti bi, če bi le mogel, potem ko so postorjena dnevna opravila, počival na mimi, ravni strehi, in pasel svoje oči na gmohtah bele in zelene barve, predre s koničastimi cipresami in lesketajočimi se minareti" (Mackenzie in Irby 1877: I, 54-55).

Slavni angleški egiptolog in popotnik Sir Gardner Wilkinson je sredi 19. stoletja zapisal, da so po zunanji lepoti turška mesta daleč presegala tista v Evropi. Minareti, kupole, ciprese in vrtovi, posejani s hišami, izbočenimi strehami, lesenimi mrežami, polbarvanimi stenami in raznolikostjo kontur, so se mu zdeli zelo slikoviti in bil je prepričan, da nobeno evropsko mesto, zgrajeno na Zlatem rogu, ne bi niti za en sam trenutek preneslo primerjave s Carigradom. Hiše bogatejših meščanov so bile pogosto videti, kot da so jih prinesli od daleč, že narejene in postavljene poleg svojih nenavadnih sosedov in bi mogle z enako prikladnostjo stati na vasi ali v provincialnemu mestu. Zapazil je, da so bile od daleč pogosto videti kot šotori, od katerih so "očito podedovale svojo obliko" (Wilkinson 1848: II, 56).

Toda ti prizori krasote in romantike, ki jih je navdihoval pogled od daleč, so začeli bledeti, ko so se popotniki približevali mestu. Ko so vstopili skozi mestna vrata, so bili vsi po vrsti zgroženi zaradi nesnage, blata in bede, ki so jim bili priča. Takoj ko so stopili na slabo tlakovane, ozke, temne ulice, so mogli jasno videti nizke lesene hiše s podrtimi strehami in globokimi odtočnimi žlebovi ter z grobimi lesenimi koli na balkonih, ki so podpirali strehe nad njimi, in z zamreženimi okni, ki so skrivala njihove stanovalce pred pogledi tujcev, brez reda odložene v morju blata ali v sušnem obdobju v kupih prahu. Nikjer ni bilo videti niti sledi ambicije, ne slutnje, da bi bilo mogoče koga ceniti glede na urejenost hiše, v kateri biva (Brailsford 1906: 78). Že od 17. stoletja dalje, ko je angleški pesnik George Sandys obiskal Levant, je veljalo, "da so najboljše od zgradb v turških mestih inferiorne v primerjavi s svojimi bolj neznatnimi vrstnicami v Evropi" (Sandys 1615: 36), medtem ko so bila popotnikom na začetku 20. stoletja

¹ Pričujoče besedilo je bilo predstavljeno na International Symposium on Urban Anthropology - Urban Environmental Issues and Culture, ki je potekal v Tokiu od 21. do 25. avgusta 1995.

turška mesta še vedno videti, kot da v njih ni bilo nič dokončanega in nič popravljenega (Brailsford 1906: 78).

Ko so vstopili na bazarje z vrsto odprtih prodajal in kavarnic, kjer so obrtniki opravljali svoja dela vsem na obeh, so popotniki mogli vedno bolj razločno zaznavati mračne postave, ki so se sedele na tleh prekrižanih nog in se poigravale s svojimi nargilami. Poleg tega so mogli dobiti še duh po zraku, okuženem z odurnimi hlapi kupov gnoja in razpadajoče mrhovine, kože, rogov in drobovine ter tu in tam ugledati ostudno podgano, ki je pokazala glavo skozi katero od špranj med deskami, kar je zaokrožilo podobo umazanosti in puščobnosti. Za evropske oči je bil še posebej odvraten prizor, zlasti od 19. stoletja naprej, ko so v mestih na vzhodu od Mostarja do Jeruzalema na lastne oči spoznavali muslimanski "nagnusen običaj" klanja goveda in ovc na ulici (Wilkinson 1848: II, 88).

Čarovnija je v hipu izginila in čemerna resničnost je zamenjala prijetne privide: namesto v mestu so se znašli v raztresenem skupku koč in vrtov, posejanem z džamijami in minareti. Podoba, kakor jo je zabeležil po svojem obisku v Carigradu leta 1596 Fynes Moryson, je bila pogosto potrjena v opisih drugih popotnikov: "Na mnogih krajih po ulicah leži mrhovina, včasih celo trupla mrtvih ljudi, vse dokler ne strohnijo, in sam mislim, da je ta nečistoča Turkov (ki sicer s pravo pobožnostjo umivajo svoja telesa in vzdržujejo svoja oblačila, še zlasti turbane, v snagi in čistoči) glavni vzrok, da je to mesto, čeprav je najbolj prijetne lege, pogostejše od vseh mest na svetu bolj ali manj hudo okuženo s kugo" (Moryson 1617: I, 265).

Posamezniki so skušali najti sprejemljivo razlago za takšno stanje. Nekateri so domnevali, da je navada izvirala od prednikov Turkov, ki so bili predani disciplini vojaškega življenja in v njej vzgojeni, tako da niso veliko dali na gradnjo velikih hiš, temveč so gledali na svoja mesta zgolj kot na začasna bivališča, od katerih se bodo morali v kratkem posloviti. Menili so, da je treba iskati odgovor v religiji in da v Turčiji ni bilo dovoljeno hrepeneti po veličastnih zgradbah, saj naj bi veljalo za znamenje ošabnosti, če si je kdo želel razkošno hišo - kot da bi tako šibko bitje, kot je človek, skušalo doseči neke vrste nesmrtnost in trajno bivališče že v tostranskem življenju, čeprav so ljudje samo romarji na tem svetu in bi jim potemtakem morala biti njihova bivališča namenjena zgolj tako kot popotnikom gostišča, da jih zavarujejo pred tatovi, mrazom, vročino in padavinami (Busbequius 1744: 14-15).

Spet drugi so dokazovali, da Turki niso upali razkazovati bogastva in da je bila njihova prva skrb, kadar je imel kdo toliko sreče, da je zbral dovolj bogastva, prikriti ga pred pogledi, da ne bi privabil "krvososov moči" (Eton 1798: 239). Glavni *dragoman* Velike porte v Carigradu je na primer na začetku 19. stoletja dal svojo ogromno hišo pobarvati v treh barvah, da bi bilo videti, kot da gre za tri hiše in da nobenega od mimoidočih ne bi zbudila v oči njena velikost (Hobhouse 1813: 513).

Naj je bil razlog že tak ali drugačen, dejstvo je, da so po vsem turškem cesarstvu, kamorkoli so prišli evropski popotniki, le stežka našli imenitno hišo, ne glede na premožnost stanovalcev. Večina je živela v barakah in kočah in medtem ko so uglednejši ljudje cenili čedne sadovnjake, vrtove in kopališča, so bile njihove hiše brez velikih vhodnih vrat ali pokritega preddverja, okrog njih ni bilo nobenega dvorišča ali česar koli veličastnega ali vrednega občudovanja, ne glede na to, kako številne so bile njihove družine. Položaj se v tem pogledu ni veliko spremenil vse do konca 19. stoletja - po vsem turškem cesarstvu ni bilo zgradb, ki bi jih vzdrževali v dobrem stanju ali vsaj v spodobni snažnosti. Turki so bili še vedno "prostaški in zanikrni v gradnji", kot je že pred stoletji rekel o njih Francis Bacon (Thomson 1897: 11).

Ne le zunanja podoba hiš, tudi notranja oprema je bila narejena v orientalnem stilu, brez miz in stolov, brez vilic in nožev ter brez ogledal ali naslikanih podob na stenah. To lahko potrdi že kratek obisk pri bogatem krščanskem trgovcu v Bosni v 19. stoletju (Kukuljević 1858: 30-31), kot tudi obisk enega od pravoslavnih samostanov v Srbiji, kjer so menihi še vedno raje sedeli na turških preprogah, razprostrtih po tleh, kot za mizo. Med obiskom srbskega pravoslavne samostana Duži je bil prvi ruski konzul v Sarajevu in eden najbolj eminentnih teoretikov panslavizma Aleksandr Gil'ferding zelo presenečen nad majhnostjo njegovih vrat: pri vstopanju v celico je bilo nujno skrbno skloniti se. Po njegovem mnenju so Turki v velikih oknih in vratih videli znamenje ponosa in neodvisnosti, kar je povzročilo, da so se kristjani izogibali temu arhitekturnemu udobju. Ljudje so bili tako navajeni na nizka vrata, da so se med prestopanjem hišnega praga pogosto in tudi brez vsakršne potrebe nezavedno sklanjali (Gil'ferding 1859: 30).

Balkanska mesta so bila še dodatno puščobna, ker ni bilo nobenega družabnega življenja v evropskem pomenu besede: ne le da ni bilo nobenega gledališča, tam ni bilo niti promenade (Gil'ferding 1859: 85; Jastrebov 1904: 38; Kanitz 1904: II, 157). Navada zapiranja žensk v hareme se je do določene mere ohranila vse do 2. svetovne vojne. Ženskam ni bilo dovoljeno obiskovati zabavišč, sprejemati obiskovalcev ali hoditi na obisk, zaradi česar je bilo socialno življenje "dolgočasno in uniformno". Na začetku 20. stoletja so bile ženske v Bolgariji izključene z domala turško doslednostjo, v Srbiji sicer niso bile tako strogo, toda še vedno dokaj rigidno (Fox 1915: 159-160). Izobrazba je bila omejena na moške in njihovo čtivo so bile v glavnem legende o svetnikih. O ženski, ki je znala brati in pisati, so govorili kot o čudežu; svoje obraze so morale imeti pokrite, kadar so hodile naokrog. Središča družabnega življenja so bile kavarne, kjer so se zbirali brezdelni moški in pili kavo, pripravljeno po turško, ter kadili (Chaumette 1816: 77; Boué 1840: II, 296; Laveleye 1887: 74; Roskiewicz 1868: 190-191; Asboth 1890: 177; Nušić 1903: 14; Durham 1904: 193; Holbach 1910: 166-167; Fox 1915: 160; West 1977: 308; Golczewski 1981: 133). Po odhodu Turkov je povsod po Balkanu ostala ista podoba, kot jo lahko zasledimo v opisu Šabca: "Ko smo vstopili v kavarno z golimi stenami in nekaj siromašnimi Turki, ki so kadili v njej, je prizor skupaj z umazano ulico zaokrožil podobo, značilno za opotečo srečo islama v Srbiji" (Paton 1845: 99).

Ta kratek pregled balkanskih mest jasno kaže, da njihova pomembnost ni bila utemeljena na tamkajšnjih dosežkih v urbanizmu ali arhitekturi. Leži bolj v njihovem vplivu na oblikovanje okolja, v katerem se je manifestiral duh časa. Ni zgodovine brez prostora, ne prostora brez zgodovine. Vsa mesta imajo zgodovino in nekatera od njih imajo mitologijo; na Balkanu imajo mesta zgodovino in/ali mitologijo, ki sta pogosto tako tesno prepleteni med seboj, da je težko ločiti dejstva od fikcije. Poleg tega pa je, kot je nekoč pripomnil Peter Ustinov, Ojdip resda preminil že pred davnimi časi, toda njegov kompleks je ostal. Ahil nam je zapustil svojo tetivo; Afrodit pa afrodisiak (Ustinov 1995).

Naše imaginarno potovanje se začne v družbi dveh britanskih gentlemanov iz 17. stoletja, Johna Burburyja in Edwarda Browna, z njunim obiskom madžarskega glavnega mesta v šestdesetih letih 17. stoletja. Tam sta mogla videti množico džamij, katerih minareti so dominirali nad Budo, in številne *karavanseraje* in *hamame* (kopališča) (Burbury 1671: 88; Brown 1673: 32-35). Kratek ponovni obisk istega mesta konec 18. stoletja pa nam omogoči uvideti velikanske spremembe v

njegovi podobi, do katerih je prišlo po odhodu Turkov z Madžarske: v relativno kratkem časovnem obdobju so bila podrita domala vsa turška javna poslopja, preostalo je le še nekaj *hamamov* (Townson 1797: 83).

Nato homo skupaj z Jamesom Creaghom na njegovi poti po Madžarski, Srbiji, Bosni in Hercegovini, Dalmaciji, Črni Gori in severni Albaniji poleti 1875 obiskali Mohacs, majhno mesto na južnem Madžarskem, ki je tistikrat še vedno spominjalo "bolj na azijsko kot na evropsko mesto". Creagh je mogel tam videti nekaj deklet, ki so še vedno nosila visoke rumene škornje, podobne tistim, ki so jih nosile turške ženske (Creagh 1876: I, 33).

Pred odhodom v Romunijo naredimo še kratko ekskurzijo na Hrvaško, kjer so lahko obiskovalci Osijeku v šestdesetih letih 17. stoletja, kot na primer slavni turški svetovni popotnik Evlija Čelebi, ki pa je rad pretiraval s številkami, našteji nič manj kot "šestinsšestdeset džamij" (Čelebi 1979: 376). Če se bo kdo pridružil angleški družini, ki je potovala skozi Imotski na začetku 20. stoletja, pa bo lahko s svojimi očmi videl, kako so tam "krščanska poslopja že zdavnaj zamenjala džamije in muslimanske hiše" (Trevor 1911: 379).

Na tej stopnji bi bilo seveda iz povedanega še prezgodaj kaj sklepati - raje nadaljujmo z našim potovanjem. Po slovesu od Madžarske bo naša prva postaja na začetku 19. stoletja v Temišvarju, romunskem mestu, ki je slovelo po tem, da je bilo "precej francosko". Temišvar je bil leta 1716 predan princu Evgenu Savojskemu; tistihmal je bil "bedno grajen po turškem zgledu". Ko je bil odstopljen Avstrijcem, pa je bil v kratkem popolnoma preoblikovan in utrjen po "modernih načelih" (An Itinerary 1805: 45), kar z drugimi besedami pomeni, da je med tem procesom mestno središče povsem izginilo. Izginile so celo kamnite džamije - dve sta bili podrti takoj po osvojitvi in na njunem mestu sta zrastle moderna frančiškanska cerkev in semenišče. Ko je sredi 19. stoletja član londonskega Kraljevskega geografskega društva in britanski generalni konzul v Dubrovniku Andrew Archibald Paton iskal v Temišvarju in njegovi neposredni okolici spomenike iz turškega obdobja, so bili edini preostanki za nekdanjimi gospodarji Madžarske nagrobniki, vzdani v stene poslopij, in majhno predmestje, ki je še vedno nosilo arabsko ime *Mahala* (Paton 1861: II, 37-38). Po Patonovem opisu se ni spremenila le arhitektura, temveč tudi zunanja podoba meščanov: "Po Evgenovih zmagah so padli temišvarski minareti, zrastle pa je arhitektura iz časa Charlesa VI. Lasulje, na stran pomaknjeni klobuki in obrta lica so stopila na mesto turbana, obrtlih glav in kosmatih brad" (Paton 1861: II, 254).

Po zapažanjih popotnikov, ki so obiskali Bukarešto konec 18. stoletja, je bilo v romunskem glavnem mestu tedaj resda videti ogromno poslopij in številnih kupol, vendar kljub temu ni bila "nič več od zbirke vasi, brez reda ali načrta". Ulice so bile tlakovane z lesenimi plohi, ki so bili za povrh še slabo pritrjeni in dokaj izrabljeni, tako da je bila hoja po njih neskončno zoprna. Blizu mestnega središča so bile mnoge vrste odprtih trgovin, bazarjev, zgrajenih po "turškem zgledu" (An Itinerary 1805: 58). Potem ko je postala prestolnica neodvisne države, so v njej prevladale nove ideje in francoske manire, ki so suvereno vladale po vsej Bukarešti, naj si bo v vojski, v družabnem življenju ali v literaturi in umetnosti. Med obnavljanjem romunske prestolnice je prišlo do ogromnih sprememb v njeni urbanizaciji in arhitekturi in na začetku 20. stoletja je bilo že mogoče razločno videti tri obročje rasti: zunanjega, ki je bil "boren, ruralen, grob in nekako turški" celo še tistikrat, srednji je predstavljal "zanimiv prehod k višjemu življenjskemu slogu", notranje jedro, ki ga je tvorilo majhno "mesto luči", podobno kot njen vzor, pa je vznemir-

ljivo delovalo na opazovalce s svojo lepoto, stilom in bleskom (Sloane 1914: 125).

Pogled proti južnim krajem nam nudi obilo priložnosti za opazovanje, kako se je zgodovina ponavljala. V 17. stoletju je imela Sofija mnogo džamij, najbolj opazna med njimi je bila velika džamija v središču mesta. Druga je stala na njegovi južni strani, z veličastno *medreso*. Imela je tudi mnogo impozantnih *hanov* in *karavanserajev* ter odlične *hamame* (Mundy 1907: 152). V tridesetih letih 17. stoletja so tamkajšnji Judje in kristjani imeli hiše z vrati, ki so merila le malo več kot tri čevlje v višino. Vitez Henry Blount je med svojim obiskom zvedel, da so delali takšna vrata, da bi zadržala Turke, da med svojimi potovanji ne bi mogli vanje voditi konj in tako spreminjati človeških bivališč v staje (Blount 1636: 17).

V 18. stoletju nam lahko lady Montague pokaže Sofijo kot "eno najlepših mest v turškem cesarstvu", ki je bilo tedaj "zelo veliko in izredno gosto naseljeno"; prav tako je bilo mogoče v njej še vedno videti nekaj starodavnih krščanskih cerkva (Montague 1763: I, 154-157).

Ko je bila leta 1878 Bolgarija osvobodena in je Sofija postala prestolnica nove države, so Bolgari dobili priložnost "pokazati, iz kakšne snovi so narejeni" (Fraser 1906: 67-68). Njihovo prvo dejanje je bilo seveda izbrisanje vseh dokazov turške okupacije. Turško prebivalstvo je zložilo svoje šotore "podobno kot Arabci in se enako tiho odtihotapilo". Potem ko se je njihov čas iztekel, so se preselili v druge kraje, ki so bili še vedno pod oblastjo polmeseca, medtem ko so pustili za seboj le bedne preostanke. Džamije so podrli, da so naredile prostor za moderna poslopja, ali pa so jih predelali v ječe ali kopališča, tako da je dvajset let po nastanku svobodne in avtonomne Bolgarije v njenem glavnem mestu ostala v rabi ena sama džamija (Gordon 1916: 68).

Potem so pospravili nečisto. Trhle, škripajoče hiše, nikdar višje od dveh nadstropij, izbočene nad ozkimi in smrdečimi prehodi, so izginile, kot da bi jih izbrisal požar, in so odstopile svoj prostor opeki in malti. Stare zgradbe so zamenjale trdne hiše, visoke štiri ali pet nadstropij, "impresivna javna poslopja" so bila posejana v poslovnem delu mesta in moderni domovi ob avenijah. Narejene so bile široke nove ceste, na avenijah so postavili električni tramvaj in javno razsvetljava, nekatere ozke ulice iz turških časov pa so razširili. Ob bulevarjih so delala senco drevesa, pod katerimi so zrastle kavarne v dunajskem slogu, postavljene poleg majhnih lesenih gostišč; nekatere med njimi so se celo ponašale z mizami za biljard in širile svoje majhne okrogle mize in stole iz žice na cestišče (Fraser 1906: 66-68). Baron Laveleye je v njih videl simbole prihodnosti: "aktivnost v produkciji; lahkomiselnost ali norost v porabi" (Laveleye 1887: 76). Leta 1878, ko so se Bolgari osvobodili, je bila Sofija "zapuščeno turško mesto" z 11.000 prebivalci; dvajset let kasneje je imela široke ulice in 'evropska' poslopja, čudovite javne vrtove, veliko palačo in prebivalstvo, ki je štelu blizu 60.000 duš (Miller 1898: 456-458). Ti dosežki so bili tako bleščeči, da je za nekatere Istanbul postal "skorajda antiteza Sofije" (Moore 1906: 69).

Prebivalci Sofije so bili ponosni na rezultate, ki so jih dosegli pri obnovi svojega mesta, in so z zadovoljstvom pojasnjevali obiskovalcem iz tujine, da je Sofija mlado mesto in da pred tem ni bila nič več kot velika turška vas. Tujci so brez obotavljanja priznavali, da se je resnično vse spremenilo na bolje, ali kot se je izrazil posebni dopisnik londonske Westminster Gazette: "Pred dvajsetimi leti so zgradbe bornega videza in blatne, temne ulice Sofije naredile iz nje gnezdo umazanije in boleznj; njena nagla pretvorba v moderno mesto z elegantnimi poslopji, širokimi, dobro tlakovanimi ulicami in prijet-

nimi parki in vrtovi pa je nekaj, na kar so Bolgari lahko upravičeno ponosni" (De Windt 1907: 200). Ista zgodba velja za večino drugih bolgarskih mest, čeprav so bila manjša od Sofije in ustrezno manj opazna.

Naša prva postaja v Grčiji je Solun, kjer je v 17. stoletju turški geograf Hadži Kalfa mogel pokazati "deset večjih ali manjših džamij" (Hadži-Kalfa 1892: 36). Če bi se vrnil tja v 19. ali na začetku 20. stoletja, bi se lahko ponovno prepričali, da so bile tamkajšnje zgradbe še vedno narejene v slogu, ki je bil 'povsem turški', in bi lahko občudovali mnoge džamije, ki so si zaslužile pozornost zaradi svoje velikosti in starosti, njihovi številni elegantni minareti pa so prispevali k zunanji veličastnosti mesta; poleg džamij bi lahko videli še druge primerke turške arhitekture (Holland 1815: 315-316; Leake 1835: III, 240-241; Walker 1864: 42; Tozer 1869: I, 143; Fraser 1906: 184; Kondakov 1909: 74, 113-120).

Vendar notranjost Soluna ni bila nobena izjema "od občega pravila o propadnju in razkroju, ki sledi turškemu praporu po vzhodu Evrope", kot je zapisal britanski diplomat (Miller 1898: 366). Če bi se sprehodili po Solunu in njegovih znamenjenih, temačnih ulicah, bi lahko s svojimi očmi videli, da je še vedno nosilo običajne značilnosti turškega mesta. Ne le, da niso posvečali nikakršne pozornosti čistoči ali udobnosti ulic, tako da so crknjene podgane in izmečki vseh vrst v miru gnili na razbeljenem soncu, tudi zunanost hiš je bila oblikovana tako, da je prikrivala vsakišen namig na bogastvo (Leake 1835: III, 239).

Toda pomembne spremembe v njegovi zunanosti so se že začele pojavljati: "Solun ima svoje odličnosti. Blizu obale, kjer so veliki hoteli in bulevarji z gostinski lokali ter tramvajski vozovi s konjsko vprego, je nadih Evrope. V mestni notranjosti so ulice ozke in pokrite; bazarji so temačni in orientalni in smrdljivi - kolikor bolj orientalni, toliko bolj smrdljivi. Tam je aroma Vzhoda" (Fraser 1906: 184).

Resda, še ob samem koncu 19. stoletja je Solun "imel ta nezmotljivo orientalni videz, ki modernim Atenam manjka in ki ga je moderni Beograd izgubil" (Miller 1898: 365). Tako je ostalo vse dokler Solun ni bil osvobojen izpod Turkov in so bile džamije prepuščene zobu časa ali spremenjene v pravoslavne cerkve. Toda Solun ni bil zgolj "umazano mesto", bil je tudi "poln Judov" (Newton 1865: I, 121). Tako je bilo vse do 2. svetovne vojne, ko so Nemci "očistili" mesto tako, da so skoraj celotno tamkajšnji židovsko skupnost transportirali v Auschwitz.

Tisti, ki bi konec 17. stoletja obiskali prestolnico Grčije skupaj z angleškim popotnikom Georgeom Whelerjem, bi si mogli ogledati v Atenah in njihovi okolici kakšnih dvesto cerkev, poleg njih pa le še pet džamij (Wheler 1682: 350-352). Kljub prevladi cerkva pa je zunanja podoba Aten ostala turška vse do začetka 19. stoletja. Atene same, podobno kot druga mesta v Grčiji, so nudile "mizeren videz", kar je bila posledica dolgotrajnih in brezobzirnih vojn (Stephens 1839: 41). Mesto je obdajalo nizko obzidje, katerega vhodna vrata so nekateri obiskovalci primerjali s tistimi od "najslabših kmetij v bližini Pariza" (Forbin 1820: 3), in imelo je kopico ravnih streh, med katerimi so bili natreseni vzvišeni minareti, ciprese, ruševine, posamezni stebri in kupole džamij, okronane z velikimi štor-kljinimi gnezdi. Toda če so bile Atene še vedno prepoznavne po svojih ruševinah, je bilo hkrati iz občega videza njene arhitekture in značilnosti njenih zgradb očitno, da v Minervinem mestu niso več bivali njeni lastni ljudje (Chateaubriand 1812: I, 186-187).

Jasno je, da vsak izlet v Atene vključuje tudi obisk Akropole, "po mnenju nekaterih najlepši, zagotovo pa najslavnejši arheološki spomenik zahodnega sveta" (Stewart 1995). Vendar,

preden se povzpnejo tja, se odpravimo še na ogled samega mesta. V opisu, ki ga je napisal okrog leta 1825 britanski konzul, lahko med drugim preberemo tudi naslednje: "Obstajajo nekateri posamezniki, ki blagovolijo imenovati to zbirko barak Atene, in zatrjujejo, da verjamejo, da so barbari, ki bivajo v njih, zmožni civilizacije." Ta izjava je sprožila jezno reakcijo Edwina Pearsa, ki je obiskal Atene na začetku 20. stoletja: "Če bi mogel biti zdaj skupaj s tem avtorjem na Akropoli, bi mu želel pokazati, kaj so barbari naredili: solidno zgrajeno mesto s skorajda 130.000 prebivalci in dobro napredujočo univerzo, z muzeji, ki privabljajo obiskovalce iz vseh civiliziranih dežel, sirotišnicami, ubožnicami, javnimi šolami, bolnicami in drugimi dobrodelnimi ustanovami" (Pears 1911: 203).

Dandanašnji se množice obiskovalcev iz vseh koncev zemeljske krogle gnetejo v Atenah, da bi si ogledale Akropolo. Toda tisti, ki bi si želeli ogledati Akropolo v njeni polni veličini, bi se morali povzpeti nanjo še pred koncem 17. stoletja, skupaj z nekom takšnim, kot sta bila Francis Vernon ali George Wheler, ko sta bila Minervino svetišče in rotunda še povsem nedotaknjena. Tistim, ki bi se jima želeli pridružiti, priporočam, da vzamejo s seboj tri *oke* ali kaj takšnega kave, zato da z njo lahko podkupijo turške oblastnike, da bi jim dovolili obisk Akropole. Tam bi sicer lahko naleteli na določene težave, če bi hoteli opraviti natančne meritve posameznih zgradb, saj so na atenski grad, znotraj katerega je stala, Turki nastanili vojaško posadko; Turki pa so bili "nezaupljivi in živalsko barbarski", če so opazili, da je kdo tam opravljal kakšne meritve (Vernon 1675/6: 357). No, ne glede na to nevarnost je Vernon mogel podati natančne številke za ta in druge atenske spomenike.

Poganstvo je dolgo životarilo v Atenah in sčasoma prepuščilo svoja svetišča nepoškodovana religiji, ki je bila že tako ali tako močno prepojena s praznoverjem sorodnega duha. Tako kot je herojski sv. Jurij stopil na mesto heroja Tezeja, je na mesto deviške boginje stopila deviška mati in Partenon je postal cerkev sv. Panagije. Pod Turki, ki so bili nezaupljivi do kristjanov, je bil spremenjen v džamijo. Notranjost, ki je bila iz belega marmorja, so prebelili, v čemer je verjetno treba iskati vzrok za obstoječe poškodbe na bas-reliefu. Težko se je sprijazniti z mislijo, da je bil zadnji in najbolj obžalovanja vreden del destrukcije prihranjen za 'civilizirano olikano obdobje' in ljudi, ki so uživali ugled zaradi svojega pokroviteljstva umetnosti. Leta 1676, ko je Wheler obiskal Atene, je bil Partenon še domala nepoškodovan: edino razsulo, ki ga je opazil, je bilo v tem, da so se podrli kipi na vzhodnem timpanonu. Toda leta 1687 se je Benečan Morosini, potem ko je osvojil Morejo, odpravil na neusmiljeno ekspedicijo na Atiko in izvedel juriš na Akropolo. Benečani so s topovi obstreljevali spomenik iz časa Perikleja in z razbeljenimi topovskimi krogli merili na Propilejo in Minervin tempelj. Topovska krogla je zadela slednjega, prodrla skozi streho in zanetila nekaj sodov smodnika, tako da je eksplozija prodrla del poslopij, "ki so delali manj časti krivim grškim bogovom kot človeškemu duhu". Ko je osvojil mesto, je Morosini z namenom, da bi olepšal Benetke s plenom iz Aten, poskušal odstraniti kipe s timpanona na Partenonu in jih pri tem uspel zdrobiti v koščke.

Za Morosinijem je prišel drugi moderni Evropejec lord Elgin, tedanji britanski veleposlanik v Carigradu, ki je prišel tja aprila 1802, prav tako iz ljubezni do umetnosti, in dovršil destruktivno delo, ki ga je začel Benečan. Tiste dele friza, ki so prestali eksplozijo, kipe na timpanonih in vse metope, ki so ostale na južni strani templja in od katerih so bile mnoge že

RAZGLABLJANJA

razmajane, je odstranil lord Elgin. Škoda, ki je bila povzročena na poslopih med tem posegom, je sprožila dolge razprave, v katerih so nekateri dokazovali, da so evropski popotniki, med njimi pa najbolj lord Elgin, prispevali k uničenju tistega, čemur so "Got in Turek in čas prizanesli", medtem ko so bili drugi, zlasti britanski pisci, prepričani, da so takšni pomisleki krepko pretirani in so se iskreno veselili, da so bili takšni dragoceni ostanki varno spravljani v Britanskem muzeju (Fuller 1829: 540-541).

Takole je na primer britanski častnik in popotnik Edmund Spencer zavrnil takšne 'protibritanske' argumente: "Veliko je bilo povedanega in zapisanega pri tujcih in tu pa tam tudi med našimi rojaki, kar ni bilo preveč naklonjeno značaju lorda Elgina in britanske vlade, ker je prikrajšal Atene za tolikšno število lepih izdelkov grške umetnosti. Tisti, ki so tako voljni obsojati, pa bi se morali spomniti, da so v času, ko so bili ti odpeljani od tam, v deželi gospodarili Turki, ki so imeli v skladu s svojimi mohamedanskimi predsodki vsako upodabljanje božanstva v človeški podobi za kršitev druge božje zapovedi. Če jih potemtakem lord Elgin ne bi bil dal odstraniti, obstaja velika verjetnost, da bi turški fanatizem uničil te edinstvene frize. Celó če predpostavljamo, da bi turška umerjenost prizanesla tem zakladom umetnosti, lahko domnevamo, da se v boju na življenje in smrt, do katerega je pozneje prišlo med Turki in Grki, nobena od sprtih strani ne bi za hip zaustavila, da bi prizanesla kateremu propadajočemu poslopiju, ki bi se znašlo na njihovi poti. S temi dejstvi pred očmi bi se moral vsak občudovalec neprekosljivih del nesmrtnih Grčije čutiti velikega dolžnika njegovemu lordstvu, ki je s tem, da je ohranil te lepe frize, izkazal naklonjenost umetnikom iz vseh dežel" (Spencer 1851: II, 266-267).

Naš zadnji postanek, preden bomo začeli potovanje po tistih delih nekdanje Jugoslavije, ki so bili nekoč pod turško okupacijo, bo v Albaniji, in sicer v mestih Tirana in Skader. V poznih dvajsetih letih 20. stoletja ni bila Tirana, čeprav glavno mesto in sedež vlade, nič kaj prida impresiven kraj. Poleg politike so bile poglavitni dokaz njene upravičenosti do slave njene džamije, ki so bile zvečine lepi primerki stare bizantinske arhitekture in dekoracije. Mestne ulice so bile grobo tlakovane, kar je bilo zelo neudobno za hojo, hiše so bile večinoma enonadstropne. Trgovine so bile majave lesene škatle, kakršne je mogoče pričakovati v tem delu sveta, in njihovi lastniki so po turško sedeli v njih, čakajoč na stranke (Edmonds 1927: 119). Ko smo bili leta 1989 s študenti na ekskurziji v Tirani, smo tam lahko videli eno samo džamijo, ki pa ni bila več rabljena v namen, za katerega je bila zgrajena, saj je bila spremenjena v muzej.

Po zapažanjih popotnikov, ki so obiskali Skader v drugi polovici 19. stoletja in na začetku 20. stoletja, je bil Skader tedaj "domala popolnoma" muslimansko mesto (Lear 1851: 23-25; Spencer 1851: II, 141; Hahn 1854: I, 95; Durham 1904: 17; Trevor 1911: 350). "Čeprav ga ne oklepa mestno obzidje in ni urejen po turško, ima ves pridih orientalnega mesta, presajenega v Evropo. Skratka, ko smo prišli v Skader, smo imeli vtis, da smo še vedno v predmestju. In ker ni bilo nobene umetne razsvetljave, nobene od slavnihih pridobitev moderne civilizacije, niti plina niti bolj primitivnih svetilk ali sveč, da bi pomagale izpred oči pregnati njihove privide, čeprav smo torej v resnici prihajali v mesto, ki je imelo več tisoč prebivalcev in je bilo glavno mesto pašaluka, nismo niti z ušesi zaznali njegove bližine" (Wingfield 1859: 155). Z eno besedo, Skader je bil tedaj "naslada za iskalce bizarnega, toda mora za ljubitelje higiene. Kazal se je kot ogromna, stalno spreminjajoča se panorama skorajda grotesknihi likov. Njegovi turški prebi-

valci so morebiti najbolj slikoviti in najbolj grozljivo umazani ljudje na zemeljski površini" (Trevor 1911: 351).

Ta panorama se je naglo spremenila, ko je Albanija postala neodvisna država, in obiskovalci Skadra v tridesetih letih 20. stoletja so namesto nje že lahko občudovali 'moderno mesto': "Novi Skader je čisto moderno mesto, z nekaj dobrimi javnimi poslopiji in celo s prijetnim vrtom. Le z največjo težavo je videti, da spada k Albaniji, ki sem si jo pravkar ogledal" (Newman 1938: 26).

Naš prvi postanek v nekdanji Jugoslaviji bo v Beogradu. Do leta 1867, ko se je turška vojaška posadka umaknila s trdnjave nad mestom, je bil Beograd turško mesto. Obiskovalci v 17. stoletju so v njem lahko videli kar sto džamij, deset *hamamov*, mnogo *hanov*, dva *bezistana* in *karavanseraj* (Brown 1673: 39; Brown 1685: 21; Hadži-Kalfa 1892: 65; Mundy 1907: 74). S svojimi kupolami in minareti ter turško zastavo, ki je plapolala na trdnjavi, je bila njegova zunanja podoba prav tako orientalna, kot je bil jezik, ki je prevladoval v njem. Mesto si je tedaj popolnoma zaslužilo svoje dostojanstveno ime Dar al-Džihad ('mesto svete vojne' ali 'dom vojne za vero'). Še med svojim obiskom v Beogradu na začetku meseca oktobra 1841 je slavni ruski jezikoslovec Izmail Ivanovič Sreznevski razočarano ugotovljal, da lahko med veliko množico džamij najde eno samo cerkev (Milosavljević 1981: 142).

Toda začetek evropeizacije mesta, če uporabim Patonov izraz, sega v leto 1718, ko je bil podpisan mirovni sporazum v Požarevcu po bleščecih zmagah princa Evgena v prejšnjem letu, ko je osvojil tudi Beograd. Sporazum je vrnil Avstriji ne le vso Madžarsko, temveč tudi velik del Srbije in Vlaške (zdaj del Romunije). V tistem času se je v mestu razvila beograjska *Lange-Gasse*, narejena po francoskem okusu, položena med izbočene kupole in konicaste minarete (Paton 1845: 256).

To obdobje je bilo kratkotrajno. Turki so ponovno zasedli Beograd in tempo sprememb je bil kmalu upočasnjen. Britanski popotnik je opisal Beograd v letu 1862 takole: "Vse hiše v mestu, ki stojijo postavljene ena nad drugo, so vidne z enim pogledom, ker se teren poševno vzpenja od Save proti zahodu ali od Donave proti vzhodu. Stene teh hiš so skoraj brez razlike bele in hiše so videti še bolj bele zaradi svojega položaja med zelenimi listi španskega bezga, fig, orehov, kostanjev in drugih dreves, ki tako kot v vseh orientalih mestih obdajajo mnoge hiše. Te pomešane vrste dreves in hiš dajejo mestu videz velike lepote. Pogled, na katerem počivajo oči na vseh straneh, je zares zelo prijeten in pozornost zbuja" (Denton 1862: 45-46).

Odhod turške vojaške posadke je prinesel v mesto nenadne in velike spremembe; nekateri popotniki, ki so v tistem času obiskali Beograd, so bili prepričani, da ni mesta v Evropi, ki bi napredovalo hitreje kot Beograd. V nekaj letih je bilo mesto skorajda popolnoma prenovljeno in je hitro prevzemalo 'evropski značaj'. Mnoge izmed slikovitih turških ali izrazito srbskih hiš so se umaknile slogu iz Dunaja ali Pešte. Ulice so bile položene v ostrih kotih in po njih je hrzel električni tramvaj. Cestišča so bila tlakovana s kamni, osvetljena z električnimi lučmi in po obeh straneh okrašena s hišami, ki so se dvigale nekaj nadstropij visoko in so bile grajene po avstrijski modi s trgovinami v pritličju, v velikih steklenih izložbah pa so bile razstavljene dobrine, ki so bile Evropejcem znane že od doma: razni stroji, drobnarije vseh vrst, klobuki, starine, konfekcija, škornji in čevlji, fotografije, knjige in časopisi. Nizke enonadstropne hiše, majcne trgovinice in turške kavarnice so vsak dan zasedale manj prostora (Paton 1845: 53-54; Spencer 1851: I, 15-16; Denton 1862: 53-54; Minchin 1886: 188; Laveleye 1887: 172-173; Vivian 1897: 199-200;

Vivian 1904: 170; Durham 1904: 143; Fraser 1906: 19; De Windt 1907: 112-116; Morgan 1913: 63; Fox 1915: 124-125; Gordon 1916: 9).

Britanski obiskovalec je na začetku 20. stoletja Beograd videl takole: "Videti je kot rusko mesto, ko je počiščeno. Če bi me iz Pariza v Beograd prenesla čarobna preproga in ne Orient ekspres, bi sklepal, da sem v ruskem mestu, kjer ulični čistilci opravljajo svoje delo, njegovi prebivalci pa so se nekaj naučili iz lekcij o izvrševanju zdravstvenih predpisov in prednostih beljenja. To pa ne pomeni, da je Beograd brez vonja" (Fraser 1906: 18-19).

Srbi so radi govorili, da so najodličnejši med prebivalci Balkana; njihov ponos jih je razvnel, da bi naredili Srbijo za eno od modernih evropskih držav (Morgan 1913: 68-69). Kadar koli je Evropejec obšel Beograd v spremstvu kakšnega Srba, so ga opozarjali na ogromne izboljšave, do katerih je prišlo po odhodu Turkov. Pred 1. balkansko vojno je domoljuben Srb ponazoril svoje protiturško razpoloženje avstralskemu dopisniku londonskega *Morning Star* s tem, da ga je povedel na sprehod po srbski prestolnici, češ: "Stare četrti v turškem delu mesta imajo ozke netlakovane blatne ulice, ob katerih stojijo nizke kolibe. Moderno srbsko mesto ima čedna poslopja, izrazito ruska v arhitekturi, električne tramvaje in pločnike, tlakovane z lesenimi kockami" (Fox 1915: 124-125). Takšne besede so zadoščale in noben nadaljnji argument ni bil več potreben.

Tisti popotniki, ki so hoteli videti spomenike srbske zgodovine, so bili razočarani. *Citadela*, džamija, nekaj vodnjakov s turškimi napisi in podirajoč se slavolok, imenovan *Vrata Istanbula*, so bili edini otipljivi spomini na turško dominacijo, ki so pričakali začetek 20. stoletja. Pred tem so stale v Beogradu številne džamije, kakor tudi pokopališča, ki bi jih morale srbske oblasti varovati v skladu z določili dogovora o evakuaciji. Te svoje obveznosti niso izpolnile: džamije so zaprle ali kako drugače uporabile za najbolj prostaške namene. Prostori, ki so jih Turki častili kot svete, njihova svetišča, so oskrunili in profanirali ljudje, ki so bili nekoč njihovi podložniki (Craegh 1876: I, 82, 96; Laveleye 1887: 174; Vivian 1897: 199-200; Vivian 1904: 170; Durham 1904: 146).

Od številnih beograjskih džamij avstrijski arheolog Felix Kanitz leta 1887 ni mogel najti več kot eno, in še to v propadajočem stanju; predstajala je "patetično predstražo umikajoče se civilizacije". Dejansko je bila poleg te še džamija z dimnikom, ki je bila uporabljena kot rezervoar za Srbsko narodno gledališče (Kanitz 1904: I, 40, 611). Seveda pa ni treba posebej poudarjati, da po odhodu turške vojske iz Beograda tam niso zgradili niti ene same džamije. 5. decembra 1988 je pod zadnjo beograjsko džamijo neznani storilec podtaknil ogenj (Prelo 1989). Le redki evropski obiskovalci Beograda so menili, da je bila z zrušitvijo džamij storjena škoda in da bi jih srbska vlada morala ohraniti v spomin na dramatično preteklost in kot arhitekturni okras (glej npr. Laveleye 1887: 174; Kanitz 1904: I, 40).

Sredi starega dela mesta je bil velik neobljuden trg, ki je sredi 19. stoletja predstavljal razmejitveno črto med polmesečem in križem; kasneje je bila tam postavljena tržnica. Na tem prostoru je bilo prvotno največje turško pokopališče. Leta 1868, ko so Turki odšli, so na nekaterih mestih odstranili več metrov zemlje, da so zravnali površino in speljali čeznjo tlakovane poti v ravnih linijah, potem pa je bil leta 1880 sredi tržnice postavljen še vodnjak z obeliskom v čast prestolonasledniku (Paton 1845: 50; Denton 1862: 59; Kanitz 1904: I, 45). Veliko turških družin, ki so imele posest v Beogradu in ki so živele tam več generacij, je bilo, čeprav brez kakršnekoli lastne krivde, po kratkem postopku izgnanih iz svojih domov. Nihče

se ni menil zanje ali rekel besedice v njihov prid. Na simpatije Evrope niso mogli računati iz preprostega razloga: Srbi so bili kristjani, Turki pa ne (Craegh 1876: I, 96).

V Beogradu, kot tudi v drugih mestih, ki smo jih pravkar obiskali, so potemtakem Turki po svojem odhodu resnično pustili le malo sledi. Kot pravi Grace Ellison, so Benetke in Rim pustile za seboj spomenike izbrane lepote; Avstrija je zapustila železnice, Turčija pa opustošenje in (nekaj) džamij (Ellison 1933: 82).

Niš je Srbija anektirala leta 1878. Čeprav mesto leži na neposredni črti od Pariza proti Carigradu, je bilo v tistem času videti tako kot tri stoletja prej: džamije, minareti in lesena bivališča, blatne netlakovane ulice, srbski moški oblečeni v doma stvano platno in ovčje kože, ženske pa v svetla oblačila iz belega ali modrega platna, obdelanega z vezeninami v ruskih vzorcih, tu pa tam *fes* ali tančica, ki so jih nosili redki preostali muslimani, njihove hiše, ki so bile vse iz lesa, pa so bile na prodaj po nizkih cenah. Mestna uprava jih je podrta, da je pridobila prostor za široke ulice z novimi kamnitimi hišami in trgovinami s pridihom Zahoda. Precej ulic so dvignili, pogosto celo za tri metre. Zato se je več hiš znašlo pod ravnijo ulice in izgubilo svojo vrednost. Njihovim lastnikom sta preostali dve možnosti: prodati svojo lastnino po najnižji možni ceni ali zgraditi novo hišo. Poleg vsega tega je prišla še obveznost tlakovanja poti pred njihovimi hišami (Kanitz 1904: II, 158).

V manj kot desetih letih je bilo vse spremenjeno in mesto je prevzelo zahodni videz; njegov prvotni orientalni značaj je izginil brez sledu in Niš je postal "svetlo in privlačno mesto". Namesto džamij, minaretov in krivih ulic so bili vsepovsod zgrajeni veliki trgi in ravne ulice. Le še dva vitka minareta sta pričevala, da je bilo mesto nekoč muslimansko, in ogromna nova cerkev, nabrekla od kupol, je razglašala njegovo pravnost (Durham 1904: 175).

Tistim, ki bi si želeli videti, kako se je širil 'zmagoviti vpliv Zahoda' po Srbiji, bi avstrijski arheolog Felix Kanitz lahko natančno prikazal potek tega procesa v Smederevu, Čačku, Paračinu, Užicah, Pirotu, Vranju, Leskovcu in mnogih drugih srbskih mestih ob koncu 19. stoletja. Kanitz je namreč med svojimi potovanji vsepovsod spremljal isto staro zgodbo o tem, kako so bili vsi spomeniki muslimanske arhitekture, predvsem džamije - a tudi *hamami* in parki niso bili nobene izjeme - zradirani s pomočjo dinamita. Tu in tam so posamezno džamijo profanirali s tem, da so jo spremenili v pivnico, skladišče municije ali svinjak (Kanitz 1904: I, 136, 507, 537; II, 213, 235, 255). "Škoda je, da so Srbi," je menil Kanitz, "v svoji prvotni vnemi po maščevanju zravnavali z zemljo mnoge zgradbe zgolj zato, ker so jih spominjale na turške čase, ko nikakor niso mogle več ovirati nadaljnega razvoja mesta, v katerem so bile zgrajene. Tako se je zgodilo tudi z zgradbo nekega muslimanskega čudodelca, ki je bila po naključju postavljena na neki vzpetini, porastli z vinsko trto. Njena bleščeča kupola je že od daleč naznanjala bližino Smedereva" (Kanitz 1904: I, 131).

Podgorico je Turčija odstopila Črni Gori leta 1876. Nedolgo za tem je začelo rasti novo mesto na nasprotni strani reke, kamor je bila prestavljena tudi tržnica. Vendar so popotniki, ki so se ustavili tam, imeli možnost opazovati isto "turško življenje", kakršno je bilo "v polnem zamahu" v Bosni; ali še več, celo Bosna in Hercegovina menda ni mogla pokazati takšnega muuslimanskega življenja, kot so mu bili priče tam (Miller 1898: 78; Durham 1904: 21; De Windt 1907: 63; Trevor 1911: 296-298; Gordon 1916: 276; Edmonds 1927: 98). Položaj se ni veliko spremenil v letih pred II. svetovno vojno - obis-

kovalet v poznih dvajsetih letih 20. stoletja so imeli še vedno vtis, da ima mesto "več džamij kot cerkva" (Lyall 1930: 168). To se je bistveno spremenilo v letih izgradnje socializma po letu 1945.

Nikšić so Črnogorci osvojili leta 1877 in v kratkem obdobju četrte stoletja so bili "trhla džamija in nekaj ducatov mohamedanskih albanskih družin", kot je zapisala Mary Durham, "edini sledovi, ki so ostali v Nikšiću za azijskim zavojevalcem" (Durham 1904: 51).

Naš postanek v 'Nekdanji jugoslovanski republiki' Makedoniji bo v njenem glavnem mestu, in sicer v tridesetih letih 20. stoletja, med katerim si bomo približe ogledali turško četrt, ki je bila "grda na pogled in se bo morala umakniti, ko se bo gradbena mrzlica še bolj razmahnila". Ker ni bilo mogoče zgraditi prvorazrednega modernega mesta, kar si je Skopje prizadevalo postati, s tem obubožanim sorodnikom, ki je čepel na pragu hišnih vrat, in z "odprto kanalizacijo predzgodovinske sanitarne ureditve v turških domovih", je bilo celotnim mestnim predelom usojeno, da bodo izginili med "akutnim napadom gradbene mrzlice". Nove hiše, ulice, trgovine, odlično gledališče, mestna hiša in vojaški klub s posebnimi apartnaji za kralja in kraljico, tramvaji in množico šol so se pojavili z izredno naglico. Prevladujoče mnenje lokalnega prebivalstva je pojasnjevalo to gradbeno mrzlico z naslednjimi besedami: "Zapravili smo 500 let in zdaj name ravamo nadoknaditi izgubljeni čas" (Ellison 1933: 91-92).

V skladu z mandatom, ki so ji ga podelile evropske sile, je Avstro-Ogrska okupirala Bosno in Hercegovino leta 1878. Lepo kot je bilo Sarajevo z njegovo lego, je začelo na hitro izgubljati svojo zunanjo podobo iz časov izpred avstrijske okupacije, ko so ga Turki ponosno imenovali 'Damask severa'. V tistih dneh je Miljacka neovirano tekla med svojimi naravnimi bregovi. Na desnem bregu se je raztezala dolga vrsta turških hiš, pred katerimi so bili vrtovi, ki so se raztezali vse do rečnega obrežja in spreminjali Sarajevo v en sam velik vrt. Po okupaciji se je to spremenilo. Zgrajeno je bilo visoko kamnito obrežje na obeh straneh rečne struge vzdolž njenega toka skozi mesto, kar ji je dajalo premi in neprijetni videz kanala. Turški vrtovi, ki so se bohotali na desnem bregu reke, so bili vsi izbrisani in na njihovem mestu je vrsta modernih poslopj dvigala svoja pročelja. Skratka, Sarajevo je bilo turško mesto, ki je bilo pokrpano in spremenjeno tako, da je dobilo izgled, podoben konvencionalnemu evropskemu mestu (Henderson 1909: 93). Pred 1. svetovno vojno je Sarajevo tako postalo svojevrsten konglomerat "modernega in nekako impresivnega nemškega mesta skupaj z na pol obnovljenim turškim mestom." Daleč najbolj zanimivi deli v njem so bile stare mestne četrti in med njimi na prvem mestu Čaršija. Sarajevo je ohranilo svojo posebnost vse do leta 1992, toda v zadnjih štirih letih obleganja mesta niso bili žrtve barbarskega agresorja le njegovi prebivalci, temveč je bilo tudi mesto samo v toliki meri preoblikovano z 'warchitecture', da nekateri poznavalci govorijo celo o urbicidu.

Sarajevo je v večjem delu pod nadzorom vladnih sil in čeprav je tarča dolgoletnega neusmiljenega obstreljevanja in ima mnoga poslopja hudo poškodovana, se džamije in drugi spomeniki muslimanske arhitekture še upirajo uničenju. V tem pogledu je položaj popolnoma drugačen od položaja v mestih, ki so pod nadzorom sil samooklicane Republike Srpske. V intervjuju za beograjsko Dugo je mufti Hamdija Jusufpahić povedal, da je leta 1992 v Bosni in Hercegovini

uničenih kakšnih 400 džamij. Dve leti kasneje pa se je po njegovih navedbah ta številka povzpela "zagotovo blizu tisoč" (Jusufpahić 1994: 22). Med džamijami, ki so bile porušene, je bila tudi *Aladža džamija*, zgrajena leta 1588, ki je bila razstreljena potem, ko je Foča že bila 'osvobojena'. Aladža džamija je bila ena od najlepših džamij v Bosni in po mnenju Evlije Čelebija je bila tako izjemno ljubka zgradba, da "toliko okusa in prefinjenosti še ni dosegel noben arhitekt na zemeljski krogli..." (Čelebi 1979: 405). Še bolj grozljiv dogodek se je pripetil v Banja Luki, kjer so bile leta 1993 porušene vse obstoječe džamije, vključno s *Ferhad-pašino džamijo*, ki je bila zgrajena leta 1579 in je bila po mnenju mnogih sploh najlepša džamija v vsej Bosni (glej npr. Klaić 1878: 177-178; Renner 1897: 496; Jukić 1953: 83, 377; Horozović in Vukmanović 1984: 56). Lokalitete, na katerih je ostalo kamenje in drugi ostanki porušeni džamij, so v času med 15. in 24. decembrom 1993 poravnali z mehanizacijo komunalnega podjetja 'Put'. Hkrati s tem so bili uničeni tudi preostali nagrobni spomeniki, ograje steze in zelenice v sestavi teh džamij.

Ko so sredi 14. stoletja Turki osvojili Bosno, je bila Banja Luka majhna vas, potem je hitro rastla in napredovala, dokler se ni razvila v mesto velikega pomena. Čeprav je bilo več poskusov v prvi polovici 20. stoletja, da bi jo spremenili v 'krščansko mesto', je Banja Luka ostala 'turško' mesto, kar je dokazovalo predvsem njenih petinštirideset džamij (Ellison 1933: 264-265). "To ni Evropa," je zapisal britanski obiskovalec, "ne glede na to, kaj pravi zemljevid, in začeli smo razumevati lokalni pregovor, da Una ločuje Evropo od Azije. Resnično smo vstopili naravnost v poglavje iz *Tisoč in ene noči*" (Trevor 1911: 31-32).

Zgodovina Balkana pod turško okupacijo potemtakem pojasnjuje, zakaj tam med klasičnim obdobjem in brezosebnimi poslopji zadnjega stoletja ni nobenega arhitekturnega sloga, ki bi bil vreden omembe. Zrastle so palače in druga prostorna kamnita poslopja, mestna hiša, velika tržnica in cerkev, postavljena bolj kot zunanje in vidno znamenje, da je dežela krščanska, kot pa da bi gojila kakšne arhitekturne pretenzije. Narejenih je bilo tudi nekaj modernih avenij in širokih ulic z mrežo tramvajskih prog in javno razsvetlavo, toda med tem procesom so balkanska mesta izgubila svoj prepoznavni arhitekturni značaj. Vse hiše v predmestjih so bile postavljene sredi vrtov in obrezane akacije so stale ob robu ulic, posamezne trhle lesene trgovine in kolibe so bili domala edini preostanki iz turških časov. Tudi najmanjša izmed mest na Balkanskem polotoku, v katerih so živeli muslimani, so imela svoja javna kopališča. Ko so odšli, kopališč nihče več ni vzdrževal in so na hitro propadla ali pa so bila celo namenoma uničena (Laveleye 1887: 97). Takšna kopališča so izginila iz Beograda in Plovdive, iz Pirota in Vranja itd. V Srbiji, na primer, so bili izbrisani sploh vsi sledovi časov turške okupacije, in to tako temeljito, da je celo samo turško ime srbske prestolnice, ki je bila pod turškim nadzorom od leta 1521 do 1867, potonilo v pozabo. Sodobna srbska avtorica Miljana Laketić, ki piše o zgodovini srbskega glavnega mesta v beograjskem štirinajst dnevniku *Duga*, pravi, da ga ne pozna. "Poskušala sem odkriti njegovo ime," je zapisala, "a brez uspeha..." (Laketić 1995: 90).² V nasprotju s tem pa so bili vsi preostanki srbske preteklosti skrbno ohranjeni (Durham 1904: 204).

'Modernim' Balkancem so bile všče popolnoma ravne ulice, ob katerih so stale kolikor le mogoče podobne hiše, kar je

2 Udeleženka tokijskega simpozija, sicer zaposlena na oddelku za etnologijo in antropologijo na beograjski Filozofski fakulteti, je celo menila, da je posem razumljivo, da je to ime pozabljeno.

bilo v skladu z modernim evropskim naziranjem na začetku 20. stoletja (Durham 1904: 194). Kot je zapisal britanski diplomat na koncu 19. stoletja: "Seveda pa nihče ne more zagovarjati okusa nemških arhitektov, ki so zasnovali moderne Atene po zgledu na München in napravili čisto novo evropsko mesto ob veličanstvenih starodavnih *ruinah*. Široke ulice, popolnoma brez sence, spremenijo mesto poleti v pravi pekel, medtem ko je odblesk od marmornatih hiš kar najbolj mučen za oči" (Miller 1898: 258).

Znotraj okvirov nove arhitekture na Balkanu ni bilo več prostora za džamijo. Ne le, da je džamija postala simbol minulih časov, temveč so jo dojemali tudi kot simbol zaostalosti. Slovenski popotnik, ki je hodil po Jugoslaviji v letih po koncu 2. svetovne vojne, je v svoji knjigi opisal zanimiv pripetljaj. Ko je s Čakorskega sedla krenil avtobus navzdol proti Plavu, vasi kakšnih 900 metrov nad morjem, je bil prijetno presenečen nad tem, kako napredni ljudje živijo tam, ker je zamenjal visok leseni stolp za gasilski dom (Pahor 1951: 126). Džamije niso bile edini simboli zaostalosti, temveč so dobile tak značaj tudi vse druge značilne zgradbe turške arhitekture. V južnih republikah nekdanje Jugoslavije so v letih po II. svetovni vojni podrli celo "kavarne lenih", kjer so se včasih shajali Turki, da bi pripravili teren za "napredek" (Pahor 1951: 106, 180).

Balkan se je tako dokončno 'balkaniziral' - s tem, ko je odvrigel svojo staro zunanjo podobo in jo zamenjal z zunanostjo kopije. Nekateri uporabljajo v tem kontekstu celo izraz karikatura zahodne Evrope. To pa ne velja samo za zunanjo podobo poslopij, temveč tudi za notranjo opremo bivališč, delavnic in trgovin, kakor tudi za nošo ljudi, ki se je poslej prilagajala modi, kot so jo narekovali Pariz, Pešta ali Dunaj. Hiše ljudi iz vseh razredov so si na vso moč prizadevale biti evropske in celo evropske preproge in stene s slabimi freskami, ki so jih poslikali tuji slikarji, so postale bolj modne kot z lesom opažene stene in domače preproge. Vsakdo si je prizadeval za kar najbolj evropski videz (Urquhart 1838: I, 368; Mac Farlane 1850: I, 50-51; Kukuljević 1858: 31; Sandwith 1865: 38; Poole 1878: II, 53; Nušić 1894: 160; Renner 1897: 50; Durham 1904: 280; Mihačević 1911: 49; Köhler 1930: 87). Ljudje so bili zadovoljni s svojo novo podobo, Evropejci pa so navdušeno odobrvali njihove dosežke. Vendar kljub vsem izboljšavam v modernih balkanskih mestih, ki so na hitro zrastle na ruševinah starih, niso bila nič drugega kot kopije evropskih mest s pomanjkljivostmi, ki so jih evropski popotniki zaznavali vsepovsod: slabe ceste, slaba kanalizacija, pomanjkanje čistoče in nezadostna higiena itd. Cena za modernizacijo, tj. 'evropeizacijo', je bila visoka. Hkrati s svojo zunanjo podobo so balkanska mesta izgubila tudi svojega duha; skupaj z izgubo svojega duha so izgubila svojo zgodovino. Evropejci so bili seveda prvi, ki so to zapazili: "Balkanska mesta so za moje oko zelo pusta. V njih praktično ne vidiš nobenega odličnega starega poslopja, saj je bil med turško okupacijo večji del teh porušen. Moderna poslopja imajo le redko kakšno kvaliteto. Le cerkve, ki običajno izhajajo iz slovanske šole arhitekture, blažijo monotonijo cenenih imitacij francoskih in britanskih zgradb. V Beogradu so si resda prizadevali, da bi mestu dali slovanski pečat - posamezna trgovinska in javna poslopja kažejo moskovski vpliv" (Fox 1915: 158).

Balkan si je močno prizadeval, da bi bil videti zahoden in moderen, in to podobo so njegovi prebivalci kazali svetu. Ker je bila Evropa pojmovana kot kontrast Turčiji in obdarjena z vsemi zamisljivimi pozitivnimi atributi, so Vzhod ocenjevali glede na njegovo podobnost oziroma različnost od Zahoda.

Manj kot je bil podoben Zahodu, bolj drugačen je bil, inferiornejši; in če je postal bolj podoben Evropi, je to pomenilo napredek (Kabbani 1986: 6). Ali kot je bosanski beg razložil ruskemu konzulu: "Že zdavnaj sem spoznal, da smo mi Bošnjaki neumni ljudje, da nič ne znamo in ne razumemo; Nemci in Francozi in tudi drugi narodi pa živijo pametno. Od njih sem prevzel tisto, kar sem mogel" (Gilferding 1859: 311-312).

V nekdanjih časih so se evropski obiskovalci v balkanskih mestih počutili, kot da so vstopili na 'čudovit Vzhod' z džamijami in minareti, zakritimi ženskami in moškimi v krasnih oblačilih s hlačami hlamudračami, ogrinjali in *fesi*; le redki so nosili evropska oblačila. V Beogradu leta 1875 so srbski kmetje v splošnem še nosili *fese*, tako da jih je bilo zaradi njihove zunanosti in izumetničene noše s starinskim strelnim orožjem in bodali mogoče zlahka zamenjati za Turke (Creagh 1876: I, 92; Laveleye 1887: 185). Toda orientalna noša se je tedaj že umikala iz rabe, dokler ni sčasoma izginila tudi z najbolj zakotnih krajev. Oblačil krščanskega prebivalstva pred tem ni bilo mogoče na prvi pogled zlahka razlikovati od tistih, ki so jih nosili Turki. V Skadru, na primer, so leta 1875 ženske, bodisi kristjanke bodi muslimanke, skrupulozno skrivale svoje obraze. Nobena si ni mogla drzniti iti ven nezakrita, ne da bi bila deležna žalitev. Če se je pojavila v javnosti z odkritim obrazom, je tvegala popolno izgubo dobrega imena (Chaumette 1816: 63; Pertusier 1822: 99; Kukuljević 1858: 40; Gilferding 1859: 158; Walker 1864: 257; Munro 1895: 176-177; Renner 1900: 290; Holbach 1910: 33). V Ohridu je bil fanatizem muslimanov tolikšen, da se do sredine 19. stoletja nobena kristjanka niti nobena evropska gospa ni smela razkrita prikazati na ulici. Še žena avstrijskega konzula, ki je bil prvi predstavnik zahoda, ki se je pojavil tam, je morala nekaj časa nositi krinko (Tozer 1869: I, 175). V istem času so bili prebivalci Skadra tako fanatični, da si noben Evropejec ni drznil iti po ulici v svojem evropskem oblačilu. Francoskemu konzulu, ki je bil prvi tuji politični predstavnik, ki so ga poslali tja, so grozili celo s smrtjo v primeru, da ne bi nosil *fesa* (Creagh 1876: II, 327).

Hkrati s spremembami v arhitekturi je potekala tudi zamenjava noše. Namesto turške mode in neskončne raznovrstnosti narodnih noš je prihajala v rabo "veliko manj ljubka pariška moda". Bosanski muslimani so predstavljali v oči bodečo izjemo, saj so ohranili orientalno nošo celo še potem, ko so jo mladoturki zamenjali "za opičje imitiranje Evrope" (Sandwith 1865: 38). V orientalnem mestu, sredi mošej in vzhodnjaških prizorov, se je zdelo Evropejcem nekako nenavadno opazovati električni tramvaj na ulici in Turke s *fesi* in širokimi hlačami, kako se vozijo na kolesih, ter srečevati zakrinkane ženske potnice med vožnjo s tramvajem (Lloyd 1907: 41).

Sprememba je bila velikanska in Balkan je bil 'evropeiziran' - na zunaj. V svojih srcih so ljudje še naprej cenili navade, ki so imele korenine v starih, turških časih (Durham 1904: 179). "Čeprav je bil turški petsto let," je zapisala Mary Durham, "ni zapustil na njem nobenega vidnega znamenja. Grobo rečeno, prebil je teh pet stoletij začasno utaborjen na njem kot okupacijska armada! Glede njega ni nič ni bolj presenetljivega od naglice, s katero je bilo mogoče izbrisati vse vidne znake njegove prisotnosti, toda znamenje, ki ga je zapustil v dušah ljudi, je, žal, težje izbrisati" (Durham 1904: 318).

Tako je, na primer, eden od najpomembnejših predstavnikov tako imenovanega srbskega socializma, Dimitrije Tucović, ko je pisal o revščini v Srbiji leta 1902, opisal, kako so nekoč "ponosni *gazde*", oblečeni v ogrinjala iz žaneta in izvezena s srebrom, jezdili na "iskrih arabcih", da se je kresalo za njimi po *kaldri*³, ko so se odpravili v kavarno ali na bazar

(Tucović 1975: 66). Kot je zabeležil italijanski diplomat v 16. stoletju, so imeli Turki veliko veselje z lepimi konji (Ramberti 1539: 29); dober konj je ostal najbolj dragocena posest med Turki, vse dokler so bili na Balkanu (Glover 1625: 1296; Kanitz 1904: I, 173; Holbach 1910: 226). Po drugi strani pa v skladu s staro navado kristjani sploh niso smeli prijezditi v mesto niti niso smeli nositi orožja ali oblačil določene barve. Še v 19. stoletju so strogo spoštovali pravilo, da se je morala v prisotnosti turškega gospoda raja postaviti v pozor in razjahati, kadar so šli mimo njega (Russell 1794: 222-3; Hobhouse 1813: 513; Pouqueville 1820: 24; Spencer 1851: I, 244; Mackenzie in Irby 1877: I, 11; Nušić 1894: 136-137; Kanitz 1985: II, 126; Knezović 1928: 16). Kavarnе v turških mestih so tako rekoč izključno obiskovali *gazde*, ki so si lahko privoščili brezdelje, saj je krščanska raja obdelovala njihova polja (Hangi 1906: 78).

Četudi so bile odstranjene polknice, ki so prej zapirale okna, in židovi, ki so obdajali hiše v turških mestih, so se nove navade uveljavljale v domačem življenju veliko počasneje. Ko je Martin Gjurgjević v Prištini obiskal svojega znanca trgovca, Jovana po imenu, je trgovec privedel svojo mlado ženo iz harema nezakrito, da je obiskovalcu poljubila roko, rekoč: "Veš, pred tem še nikoli nisem naredil česa podobnega; zdaj delam to v znak velikega spoštovanja do tebe." Z izjemo te gospe Gjurgjević ni videl nobene druge nezakrite ženske v mestu; muslimanke na podežlju se niso zakrivalje, niti niso tega počele kristjanke (Gjurgjević 1910: 55-56).

Videli smo, kako silovito so si prebivalci 'hrbovitoga Balkana' prizadevali za napredek in kako sijajne rezultate so dosegali v svoji želji po evropeizaciji. Potemtakem lahko rečemo, da množica primerov, ki so jih opisali naši vodiči, dovolj prepričljivo dokazuje, da 'architecture' ni mogoče preprosto enačiti z barbarstvom; prav nasprotno, to je najbolj obupen poskus evropeizacije Balkana. Njen pravi smoter je preoblikovanje kulturne podobe pokrajine in s tem njena prisvojitve v imenu kulture in napredka. Med tem procesom pa je prišlo tudi do izbrisanja tiste kvalitete, ki jo Evropa dandanašnji ponosno poudarja kot svojo največjo vrlino: tolerantnost do različnosti. Nekateri od tistih, ki so se nam pridružili na našem 'popotovanju', pa so lahko spoznali še eno nenavadno dejstvo: namreč, medtem ko si je Balkan na vso moč prizadeval, da bi bil podoben Evropi, kakršna je ta bila nekoč, Evropa samo sebe opredeljuje na podlagi svoje različnosti v odnosu do Vzhoda, vključno z Balkanom, in zatrjuje, da je takšna, kakršen je bil Balkan skoraj petsto let.

Turška dominacija in tiranija je bila tako socialna kot politična; podrejena ljudstva so jo krepko občutila ne le glede šeg in navad, temveč tudi glede osebnih svoboščin. Vendar pa kljub temu ostaja dejstvo, da ves čas okupacije ni prišlo do nobenega določnejšega poskusa asimilacije balkanskih ljudstev v celoti s turškimi navadami in islamom. Evropejci, čeprav so gledali na Turke kot na svoj antipod, so vedeli, da Turki niso brez določenih kvalitete: "/Turek/ je miren človek, gostoljuben v okviru svojih zmožnosti, družaben, kaže zanimanje zate in za takšno življenje, ki posega v njegove interese; je dostojanstven, umirjen in zna biti prijeten na način, ki je

očarljiv. Predvsem pa, čudno kot se to morda sprva sliši, je lahko zaradi preračunljivosti najbolj toleranten med vsemi človeškimi bitji" (Sloane 1914: 27).

Prav ta značilnost je omogočila, da je bil Balkan pod turško nadoblastjo živa podoba multikulturalnosti (Eliot 1900: 17). Dobro je znano, da so Judje našli zatočišče v Turčiji potem, ko so bili izgnani iz Španije v 15. stoletju, in so se naselili v Istanbulu, Solunu, Sarajevu in drugih balkanskih mestih. Manj je znano, da je bil v bližini Banja Luke velik samostan trapistov. Ti menihi so prišli tja pred avstrijsko okupacijo in so se naselili na zemlji, ki jim jo je podaril sultan leta 1868 (Trevor 1911: 29).

Bilo je v Sarajevu v dvajsetih letih 20. stoletja, kjer je avtor Balkanskih skic videl, kako je bosanski kmet pravoslavne vere spustil svoj prispevek v skodelico slepega muslimana, ki je čepeč na pragu džamije igral na gusle. In ko je opazoval mirne majhne lesene lope, kjer so bili kristjani, muslimani in Judje pomešani med seboj pri svojih opravkih in so odhajali vsak svojo pot v katedralo, džamijo ali sinagogo, se je spraševal, "če ni toleranca ena od največjih vrlin" (Hornby 1927: 153).

Takoj ko so Turki odšli, je evropeizacija dobila polet in balkanski duh je bil izgnan, zgodovino pa je nadomestila mitologija. Multikulturalnost je postala prva žrtev tega procesa. Srbska študentka v Banja Luki je komentirala podrtje *Ferhadije*, rekoč: "Počila je džamija, počila so okna, za nas na fakulteti pa je napačil pogled na mesto, saj ga minaret nič več ne zakriva." Na nekoliko ironično vprašanje, zakaj ni bila porušena tudi trdnjava, saj je tudi ona sodobnik porušenih turških spomenikov (džamije, *sahat-kule*, *turbe Halil-paše*), je odgovorila: "Trdnjava je bila zgrajena na rimskih temeljih in mi spoštujemo njihovo kulturo. Sicer pa nas z njimi povezuje krščanstvo" (Komlenović 1994: 30-31).

Literatura:

- ASBOTH, Johann de 1890: An Official Tour through Bosnia and Herzegovina. Swan Sonnenschein. London.
- BLOUNT, Henry 1636: A Journey into the Levant. Andrew Crooke. London.
- BOUÉ, Ami 1840: Le Turquie d'Europe. Arthus Bertrand. Paris.
- BRAILSFORD, Henry Noel 1906: Macedonia: Its Races and Their Future. Methuen & Co. London.
- BROWNE, Edward 1673: A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli. Benj. Tooke. London.
- BROWNE, Edward 1685: A Brief Account of some Travels in Divers Parts of Europe. Benj. Tooke. London.
- BURBURY, John. 1671: A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard, From London to Vienna, and thence to Constantinople. T. Collins, I. Ford & Hickman. London.
- ČELEBI, Evlija 1979: Putopis. Veselin Masleša. Sarajevo.
- CHATEAUBRIAND, François de 1812: Travels in Greece, Palestine, Egypt, and Barbary, during the years 1806 and

3 Kaj je kaldrma, je Mary Durham opisala takole: "Kaldrma so veliki kamni nepravilne oblike, stlačeni skupaj tako, da tvorijo cestišče. Ne moreš ji reči cestni tlak. V nobenem od evropskih jezikov ni besede zanjo. To je kaldrma. Če kakšen kamen manjka - ne vem sicer, kako pride ven, ampak pride - ostane luknja, ki je dovolj globoka, da si človek ali živina, ki stopi vanjo, polomi noge. Kaldrma je poceni način gradnje cest, saj se nikoli ne izrabi, ker nihče nikoli ne pomisli, da bi vozil ali hodil po njej, če je le kakšna možnost, da se ji izogne; toda če greš ven iz mesta, lahko vidiš, da je prikladna za to, da jo odstranijo ljudje, ki jo uporabljajo pri gradnji hiš" (Durham 1909: 240).

1807. Henry Colburn. London.
- CHAUMETTE des FOSSÉS, Amédée 1816: Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808. F. - Didot. Paris.
  - CREAGH, James 1876: Over the Borders of Christendom and Eslamiah. Samuel Tinsley. London.
  - DE WINDT, Harry 1907: Through Savage Europe. T. Fisher Unwin. London.
  - DENTON, William 1862: Servia and the Servians. Bell and Daldy. London.
  - DURHAM, Mary Edith 1904: Through the Lands of the Serb. Edward Arnold. London.
  - DURHAM, Mary Edith 1909: High Albania. Edward Arnold. London.
  - EDMONDS, Paul 1927: The Land of the Eagle. George Rouledge & Sons; New York: E. P. Dutton & Co. London.
  - ELIOT, Charles Norton Edgeumbe 1900: Turkey in Europe. Edward Arnold. London.
  - ELLISON, Grace 1933: Yugoslavia. A New Country and Its People. John Lane The Bodley Head. London.
  - ETON, William 1798: A Survey of the Turkish Empire. T. Cadell, and W. Davies. London.
  - FORBIN 1820: Travels in Greece, Turkey, and the Holy Land, In 1817-18. Sir Richard Phillips. London.
  - FOX, Frank 1915: The Balkan Peninsula. A. & C. Black. London.
  - FRASER, John Foster 1906: Pictures from the Balkans. Cassell and Company. London.
  - FULLER, John 1829: Narrative of a Tour through some Parts of the Turkish Empire. Richard Taylor. London.
  - GILFERDING, Aleksandr 1859: Poezdka po Gercegovine, Bosnii i Staroj Serbii. Zapiski imperatorskago ruskago geografičeskago obščestva 13. S. Peterburg.
  - GISLENIUS, Augerius 1744: Travels into Turkey. J. Robinson. London.
  - GJURGEVIĆ, Martin 1910: Memoari sa Balkana 1858-1878. Sarajevo.
  - GLOVER, Thomas 1625: The Journey of Edward Barton Esq., her Majesties Ambassador with the Grand Signor, otherwise called the Great Turke, in Constantinople, Sultan Mahumet Chan. V: Samuel Purchas, Purchas his Pilgrimage 8: 1293-1333. London.
  - GOLCZEWSKI, Mechthild 1981: Der Balkan in deutschen und österreichischen Reise- und Erlebnisberichten 1912-1918. Steiner. Wiesbaden.
  - GOPČEVIĆ, Spiridon 1889: Makedonien und Alt-Serbien. L. W. Seidel & Sohn. Wien.
  - GORDON, Will 1916: A Woman in the Balkans. Dodd, Mead & Company. New York.
  - HADŽI-KALFA ili ČATIB-ČELEBIJA 1892: O balkanskom poluostrvu. Spomenik Srpske kraljevske akademije 18. Beograd.
  - HAHN, Johann Georg von 1854: Albanische Studien. Friedrich Manke. Jena.
  - HANGI, Antun 1906: Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Naklada Daniel A. Kajona. Sarajevo.
  - HENDERSON, Percy 1909: A British Officer in the Balkans. Seeley & Co. London.
  - HOBHOUSE, John Cam 1813: A Journey through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810. J. Cawthorn. London.
  - HOLBACH, Maude M. 1910: Bosnia and Herzegovina. John Lane The Bodley Head; New York: John Lane Company. London.
  - HOLLAND, Henry 1815: Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the years 1812 and 1813. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown. London.
  - HORNBY, Lester George 1927: Balkan Sketches. Brentano's. London.
  - HOROZOVIĆ, Irfan, Milan VUKMANOVIĆ 1984: Banja Luka i okolina. Zagreb.
  - An ITINERARY from London to Constantinople, in sixty days; taken in the suite of his excellency, the British Ambassador to the Ottoman Porte, in the year 1794. 1805: Richard Phillips. London.
  - JASTREBOV, Ivan 1904: Stara Srbija i Albanija. Spomenik Srpske Kraljevske Akademije 41. Beograd.
  - JUKIĆ, Ivan Frano 1953: Putopisi i istorijsko-etnografski radovi. Svjetlost. Sarajevo.
  - JUSUFPAHIĆ, Hamdija 1994: Mudžahedini nisu islamski četnici. Duga 1594. Beograd. Str. 19-22 in 77-78.
  - KABBANI, Rana 1986: Europe's Myths of Orient. Macmillan. London.
  - KANITZ, Felix 1904: Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Roemerzeit bis zur Gegenwart. Bernh. Meyer. Leipzig.
  - KLAJČ, Vjekoslav 1878: Bosna. Matica Hrvatske. Zagreb.
  - KNEZOVIĆ, Oton 1928: Ali-paša Rizvanbegović-Stoičević, hercegovački vezir 1832-1851. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 40. Sarajevo. Str. 11-52.
  - KÖHLER, Albert 1930: Sonne über dem Balkan. Carl Reissner. Dresden.
  - KONDAKOV, Nikodim Pavlovič 1909: Makedonija. Arheologičeskoe putešestvie. Imperatorskaja Akademija Nauk. Sanktpeterburg.
  - KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan 1858: Putovanje po Bosni. Lavoslav Župan. Zagreb.
  - LAKETIĆ, Miljana. 1995: Kalemegdanci i Beogradani. Duga 1555. Str. 90-93.
  - LAVELEYE, Emile Louis Victor de 1887: The Balkan Peninsula. T. Fisher Unwin. London.
  - LEAKE, William Martin 1835: Travels in Northern Greece. J. Rodwell. London.
  - LEAR, Edward 1851: Journals of a Landscape Painter in Albania, etc. Richard Bentley. London.
  - LLOYD Evans, J. 1907: British Journalists' tour in the Adriatic & Bosnia. Warwick.
  - LYALL, Archibald 1930: The Balkan Road. Methuen & Co. London.
  - Mac FARLANE, Charles 1850: Turkey and Its Destiny. John Murray. London.
  - MACKENZIE, Georgina Muir, Adeline Paulina IRBY 1887: Travels in Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe. Daldy, Isbister & Co. London.

- MIHAČEVIĆ, Lovro 1911: Po Albaniji. Matica Hrvatska. Zagreb.
- MILLER, William 1898: Travels and Politics in the Near East. T. Fisher Unwin. London.
- MILOSAVLJEVIĆ, Petar 1981: Ruski putešestvenici u Srbiji. Balcanica 12. Beograd. Str. 131-147.
- MINCHIN, James George Cotton 1886: The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula. John Murray. London.
- MONTAGUE, Mary Wortley 1763: Letters, written during her travels in Europe, Asia and Africa. T. Becket and P. A. De Hondt. London.
- MOORE, Frederick 1906: The Balkan Trail. Smith, Elder, & Co. London.
- MORGAN, William Y. 1913: The New East. Crane & Company. Topeka.
- MORYSON, Fynes 1617: Itinerary. Containing His ten yeers travell through the twelve dominio of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland. John Beale. London.
- MUNDY, Peter 1907: The Travels in Europe, 1608-1628. Hakluyt Society. Cambridge.
- MUNRO, Robert 1895: Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina. W. Blackwood & Sons. Edinburgh, London.
- NEWMAN, Bernard 1938: Albanian Journey. Sir Isaac Pitman & Sons. London.
- NEWTON, Charles Thomas 1865: Travels and Discoveries in the Levant. Day & Son. London.
- NUŠIĆ, Branislav 1894: Kraj obala Ohridskoga Jezera. Beograd.
- NUŠIĆ, Branislav 1902-3: Kosovo. Opis zemlje i naroda. Matica srpska. Novi Sad.
- PAHOR, Jože 1951: Hodil po zemlji sem naši... Mladinska knjiga. Ljubljana.
- PATON, Andrew Archibald 1845: Servia, the youngest member of the European family: or, a residence in Belgrade, and travels in highlands and woodlands of the interior, during the years 1843 and 1844. Longman, Brown, Green, and Longmans. London.
- PATON, Andrew Archibald 1861: Researches on the Danube and the Adriatic; or, the contributions to the modern history of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria. F. A. Brockhaus. Leipzig.
- PEARS, Edwin 1911: Turkey and its People. Methuen & Co. London.
- PERTUSIER, Charles 1822: La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'empire Ottoman. Librairie de Charles Gosselin. Paris.
- POOLE, Stanley Lane ed. 1878: The People of Turkey: Twenty Years Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks, and Armenians. By a Consul Daughter and Wife. John Murray. London.
- POUQUEVILLE, Francois Charles 1820: Travels in Epirus, Albania, Macedonia, and Thessaly. Sir Richard Phillips. London.
- PRELO, Juso 1989: Paljevina beogradske džamije. Naši dani. Sarajevo. 29. 9. 1989. Str. 5.
- RAMBERTI, Benedetto 1539: Libri tre delle cose de Turchi. Casa de' figliuoli di Aldo. Vinegia.
- RENNEN, Heinrich 1897: Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer. Dietrich Reimer. Berlin.
- ROBERT, Cyprien 1844: Les Slaves de Turquie. L. Passard et Jules Labitte. Paris.
- ROŠKIEWICZ, Johann 1868: Studien über Bosnien und die Herzegovina. F. A. Brockhaus. Leipzig - Wien.
- RUSSELL, Alex 1794: The Natural History of Aleppo. G. G. and J. Robinson. London.
- SANDWITH, Humpry 1865: Notes on the South Slavonic countries in Austria and Turkey in Europe. William Blackwood and Sons. Edinburgh, London.
- SANDYS, George 1615: A relation of a iourney begvn Anno Dom. 1610. W. Barrett. London.
- SLOANE, William M. 1914: The Balkans. A laboratory of history. The Abingdon Press. New York.
- SPENCER, Edmund 1851: Travels in European Turkey in 1850. Colburn and Co. London.
- STEPHENS, John G. 1839: Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia, and Poland. William Curry, Jun. and Company. Dublin.
- STEWART, Lucretia 1995: City of gods, gardens and temples. The European Magazine 268. Str. 20-21.
- THOMSON, Harry Craufuird 1897: The Outgoing Turk. William Heinemann. LONDON.
- TOWNSON, Robert 1797: Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793. G. G. and J. Robinson. London.
- TOZER, Henry Fanshawe 1869: Researches in the Highlands of Turkey. John Murray. London.
- TREVOR, Roy 1911: My Balkan Tour. John Lane The Bodley Head. London; John Lane Company. New York.
- TUCOVIĆ, Dimitrije 1975: Srpska sirotinja. V: Sabrana dela. Rad. Beograd. Str. 64-71.
- URQUHART, David 1838: The Spirit of the East. Henry Colburn. London.
- USTINOV, Peter 1995: A country with too much past tries to come to terms with the present. The European 256. London. Str. 7-11.
- VERNON, Francis 1675/6: Francis Vernon's Letter, written to Mr. Oldenburg, Ja. 10. 1675/6, giving a short account of some of his Observations in his travels from Venice through Istria, Dalmatia, Greece, and the Archipelago, to Smyrna. V: Rev. John RAY, A Collection of Curious Travels and Voyages. Containing Dr. Leonhart Rauwolf's Journey Into the Eastern Countries. London, 1738: J. Walthoe, D. Midwinter, A. Bettesworth, and C. Hitch, W. Innys, R. Robinson, J. Wilford, A. Ward, J. and P. Knapton, T. Longman, O. Payne, W. Shropshire, J. and R. Tonson, T. Woodman, R. Chandler, and J. Wellington. Vol. 2. Str. 355-363.
- VIVIAN, Herbert 1897: Servia, the Poor Man's Paradise. Longmans, Green, and Co. London.
- VIVIAN, Herbert 1904: The Servian Tragedy with some Impressions of Macedonia. Grant Richards. London.
- WALKER, Mary Adeleide 1864: Through Macedonia to the Albanian Lakes. Chapman and Hall. London.
- WEST, Rebecca 1977: Black Lamb & Grey Falcon. Macmil-

lan. London.

- WHELER, George 1682: A Journey into Greece. William Cademan, Robert Kettlewel, and Awunsham Churchill, Hand and Scepter, and the Black Swan. London.
- WILKINSON, John Gardner 1848: Dalmatia and Montene-

gro. With a Journey to Mostar in Herzegovina. John Murray. London.

- WINGFIELD, William Frederick 1859: A tour in Dalmatia, Albania, and Montenegro with an historical sketch of the Republic of Ragusa. Richard Bentley. London.

Summary

'EUROPEANISATION' OF THE BALKAN TOWNS AS THE CAUSE OF THEIR 'BALKANISATION'

Božidar Jezernik

The article was conceived as a guided tour through several towns and cities of the so-called "Savage" or "Wild" Europe. The tour begins some three hundred years ago in the Hungarian capital, passing through turbulent times and space of Rumania, Bulgaria, Greece, Albania, Serbia, Montenegro and Macedonia before finishing in Bosnia-Herzegovina, and our principal guides are West Europeans who travelled the Balkan Peninsula between the 17th century and the present day, some of them connoisseurs of the Balkans, and all of them wealthy in personal experiences.

The centuries of Ottoman occupation marked not just the history of the Balkans, but also the people and their culture, and this mark was probably most clearly manifested on the image of Balkan towns. From the European point of view most Ottoman towns in the Balkans looked dirty and unattractive, although having a certain charm when first sighted from afar, when the mosques, minarets and numerous domes created a splendid spectacle. However, these ideas of splendour and romanticism suggested by the distant view of the city tended to subside as travellers approached the town. Upon entering the gates virtually all of them were dismayed by the filth, mud and misery they witnessed. Nowhere was there a hint of pretension, nor a suggestion that a man could be judged by the spruceness of the house he inhabited. There were no straight lines and no obtrusive uprights. Nature and gravity had their way unresisted, and it was a way of pleasant curves and good-natured slants. As early as the 17th century, when the English poet George Sandys visited the Levant, it was considered "that the best of the buildings in the Turkish towns were inferior to the more contemptible sort of European ones". Not only the outer image, but also the furniture of houses all over the Balkans was arranged in the eastern style, without tables and chairs, without fork and knives, and without mirrors or painted images on the walls. What made the Balkan cities and towns additionally dreary was that there was no "society" in the European sense: not only was no theatre there, there was no promenade either. These basic facts of Balkan towns clearly shows that their importance has little to do with their achievements in town-planning or architecture. It lies more in their production of an environment in which the spirit of the age was manifested. There is no history without a place, and no place without a history. All towns have a history and some of them have mythology; in the Balkans towns have histories and/or mythologies which are so often interwoven that it is difficult to tell fact from fiction. However, the Balkan towns quickly altered their outer image after they were liberated. The history of the Balkans under Ottoman colonialism thus explains why there is no architectural style worth mentioning between the ruins of the classical period and the characterless buildings of the last century. Palaces and other solid buildings arose, a few modern avenues and broad streets and an extended network of tramlines were constructed, but during the process the Balkan towns lost their pronounced architectural character. There was no place for the mosque within the new architecture. Not only was the mosque perceived as a symbol of by-gone times, it was treated as a symbol of backwardness. Mosques were not the only signs of backwardness - any other characteristic of Turkish architecture were so regarded. The smallest towns in the Balkan Peninsula in which Muslims lived had their public baths. When they left, the baths were no longer maintained, or were even deliberately destroyed. In Serbia, for example, all trace of the Turk has been wiped out with such an accuracy, that even the Turkish name of the Serbian capital, which was under Turkish control from 1521 to 1867, has sunk into oblivion. Thus the Balkans ultimately "Balkanised" itself through the very process of "Europeanisation", preserving the appearance of a copy, some would say a caricature, of Western Europe, instead of its own identity - not only building exteriors, but also the interiors of dwellings, workshops and offices, and the costumes of the people. They were pleased with their new image, and the Europeans applauded their achievements. However, in spite of all the improvements, the modern towns that grew exuberantly on the ruins of the old ones were mere copies of European cities, with defects noticeable everywhere: poor roads, bad sewage system, a lack of cleanliness and poor hygiene, etc. The price of modernisation, i.e. "Europeanisation", was high. Together with their appearance the towns of the Balkans gave away their spirit; together with their spirit they lost their history.